

Murakkab mavzularni oson o'rgatamiz

O'quvchi sinfdan sinfga ko'chgani sayin fanlarning murakkabligi ham ortib borayotganini sezadi. 1–2-sinf ona tili darslarida “So'z turkumlari”ni sodda qilib “Shaxs va narsaning nomini bildirgan so'zlar”, “Shaxs va narsaning belgisini bildirgan so'zlar”, “Shaxs va narsaning sanog'ini bildirgan so'zlar” va “Shaxs va narsaning harakatini bildirgan so'zlar” deb aytilsa, 3–4-sinflarda esa “Ot”, “Sifat”, “Son”, “Fe'l” so'z turkumi deb o'qitiladi. Ularning gap bo'lagi vazifasida kelishi, gap bo'laklari esa 2 ga bo'linib, bosh bo'laklar (ega va kesim) va ikkinchi darajali bo'laklar aniqlanishi mavzular orqali tushuntirib boriladi.

Ko'p hollarda o'quvchilar gapning egasini topishga qiynalib qolishadi. Masalan: **Gulnoraning akasi Gulnoraga gul keltirdi.**

Ushbu gapda biz bilamizki (Nima qildi?) “keltirdi” so'zi gapning kesimi bo'lib kelyapti. Lekin gapning egasini toping, deganda o'quvchilar biroz ikkilanib qolishadi va ko'p hollarda “gul” so'zini ega deb ko'rsatishadi. Shuning uchun men o'z uslubimda o'quvchilarga, avvalo, gapning kesimini topishlarini va kesimdan “ega”ga qarab so'roq berish kerakligini tushuntiraman. Ana endi o'quvchilar “Kim keltirdi?” degan savolni berishadi. “akasi” keltirdi” demak, (Kim?) “akasi” gapning egasi, (Nima qildi?) “keltirdi” gapning kesimi (bosh bo'laklar), Gulnoraning, Gulnoraga va gul so'zlari esa gapda ikkinchi darajali bo'lak bo'lib kelyapti. Shunda o'quvchilar “nima keltirdi?” deb savol berishlari ham tabiiy hol. **Ushbu savolga quyidagicha javob berishimiz mumkin. Gapdagi ot so'z turkumi doirasida kelgan so'zlarga, so'zlarni o'zaro bog'lovchi qo'shimchalarni -ning, -ni, -ga, -da, -dan (kelishik qo'shimchalarini) qo'yib ko'ramiz: Gulnoraning akasi Gulnoraga gulni keltirdi.** Ko'rinib turibdiki, gul so'zi -ni qo'shimchasini olyapti. Gaplarda so'zlarni o'zaro bog'lovchi qo'shimchalar (kelishik qo'shimchalari) belgisi va belgisiz qo'llanishi ham mumkinligi, ularni aniqlash uchun yuqoridagi qo'shimchalarni qo'yib ko'rish zarurligi aytiladi. **Akasi** so'ziga esa *-ning, -ni, -ga, -da, -dan* qo'shimchalari mos kelmayapti. Agar gapdagi ot so'z turkumi doirasida kelgan so'zlar kelishik qo'shimchalarini olsa, u holda o'sha so'z gapning egasi bo'lolmaydi. Faqatgina bosh kelishikda kelgan so'zlar ega vazifasida keli-

shi tushuntiriladi. Gapning egasini topish uchun faqat **Kim? Nima? Kimlar? Nimalar?** so'rog'i beriladi. Ana endi o'quvchilarga boshqa misollarni mustaqil ish sifatida topshiriq qilib bersak, ular, albatta, bajara olishadi.

Ona tili darslarida murakkab mavzulardan yana biri **undalma** mavzusidir. Undalma — fikrning kimga qarata aytilganini bildiradi. Og'zaki nutqda undalma undash ohangi bilan aytiladi. Yozuvda vergul yoki undov belgisi bilan ajratiladi. Bu qoidalarni o'quvchilar yodlashi bilan bir qatorda hayotda qo'llay olishi ham kerak, ya'ni har bir o'quvchida kompetentlikni shakllantirish lozim. Bunda dars beruvchi muallimning ham qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Undalmali gaplarni ohangiga rioya qilib o'qishga, o'zgalarga murojaat qilayotgan chog'i ularni to'g'ri ishlatish, undalmali gaplarda tinish belgilarini to'g'ri ishlatish ko'nikmalarini shakllantirish, mavzuga oid so'zlarni og'zaki va yozma nutqda qo'llay olish qobiliyatini shakllantirib borish zarur. Bilamizki, undalma gapning boshida, o'rtasida va oxirida ham kelishi mumkin.

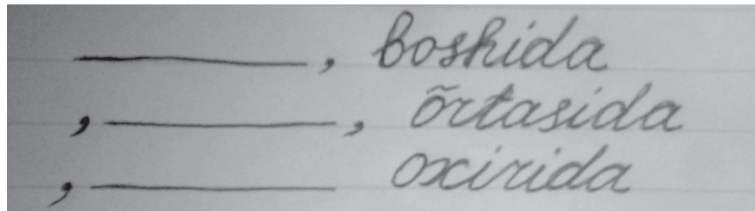
Masalan:

Gapning boshida: **Bolam**, bobong yaratgan bog'lar, bobong ekan tut hozir ham yashnab turibdi.

Gapning o'rtasida: Men-chi, katta bo'lsam, **bobojon**, akamga o'xshab harbiy bo'laman.

Gapning oxirida: Go'zal va betakrorimsan, muqaddas Vatanim, jonim senga fido, **O'zbekistonim**.

Undalmali gaplarda tinish belgilarini to'g'ri ishlatish ko'nikmalarini shakllantirishda quyidagi chizma orqali o'quvchilarga oson va sodda qilib tushuntirish mumkin.

Demak, undalma gapning boshida kelsa, undalmadan keyin vergul qo'yiladi, gapning o'rtasida kelsa, har ikkala tomondan vergul bilan ajratiladi, agar gapning oxirida kelsa undalmadan oldin vergul qo'yiladi. Undalma hech qachon gap bo'lagi vazifasida kelmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, har qanday murakkab mavzuni oson va sodda qilib tushuntirish imkoni bor. Buning uchun bizdan biroz vaqt va mehnat talab etiladi.

Xushvaqt IDIYEVA,
Vobkent tumanidagi
7-maktabning boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Gap bo'laklarini aniqlashning qulay usullari

O'quvchilar kelishiklar va ularning grammatik shakllari haqida quyi sinfdayoq yetarlicha bilimga ega bo'ladi. Yuqori sinfga o'tganda mana shu bilimlaridan gap bo'laklarini ajratishda unumli foydalanish mumkin. Buning uchun quyidagi jaqval bizga yordam beradi.

Kelishiklar/so'z	Kim?	Nima?	Qayer?	Izoh
Bosh kelishik — qo'shimchasi yo'q	ega	ega	ega	gap oxirida kesim
Qaratqich kelishigi <i>-ning</i>	aniqlovchi	aniqlovchi	aniqlovchi	
Tushum kelishigi <i>-ni</i>	to'ldiruvchi	to'ldiruvchi	to'ldiruvchi	gap oxirida kesim
Jo'nalish kelishigi <i>-ga, -ka, -qa</i>	to'ldiruvchi	to'ldiruvchi	hol	gap oxirida kesim
O'rin-payt kelishigi <i>-da</i>	to'ldiruvchi	to'ldiruvchi	hol	gap oxirida kesim
Chiqish kelishigi <i>-dan</i>	to'ldiruvchi	to'ldiruvchi	hol	gap oxirida kesim

Gap bo'laklarini tushuntirishni 3 bosqichda olib boramiz.

1. O'quvchilarga jadval bilan ishlashni tushuntirish.

Bunda kelishiklar bilan turlangan so'zlarning vazifasi tushuntiriladi.

2. Sinfning eng faol o'quvchisini chaqirib, u bilan o'qituvchi o'rtasida musobaqa uyushtiriladi. Bunda o'quvchi so'z aytadi: “*onaga*”, o'qituvchi esa shu so'zning gapdagi vazifasini aytadi: “*kimga?*” so'rog'iga javob bo'lib, to'ldiruvchi bo'lib keladi. Musobaqa shu tariqa davom etib,

o'quvchilarda ko'nikma hosil qilinadi. Bunda imkoni boricha barcha o'quvchi o'zaro musobaqalashishi kerak.

3. O'qituvchi o'quvchilarga biror gap aytadi. Gapdagi so'zlarning qaysi kelishikdaligi va uning vazifasi aytiladi.

Menga onamning ko'ylagi yoqdi. Menga — jo'nalish kelishigida. Gapdagi vazifasi — to'ldiruvchi. Onamning — qaratqich kelishigida. Gapdagi vazifasi — aniqlovchi. Ko'ylagi — bosh kelishikda, gapdagi vazifasi — ega. O'quvchilarga shu tariqa gap bo'laklarini sodda usulda

o'rgatish mumkin. Sifatlovchi aniqlovchi, ko'makchi vositasida shakllangan to'ldiruvchilarni esa gap tarkibidagi “notanish so'z” sifatida asta-asta o'rgatib, tanishtirib boriladi.

Gap bo'laklarini topishning bunday usullari 5-sinf o'quvchilarida qo'llanganda yaxshi natija beradi. Shuningdek, to'garak mashg'ulotlarida ham past o'zlashtiruvchi o'quvchilarning bilimidagi bo'shliqlarni to'ldirishda yordam beradi.

Zevarshoh HAMROYEVA,
Gijduvon tumanidagi
4-maktabning ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Sinab ko'ring

Mashqlar orqali ona tilimizni o'rganamiz

Ona tili darslarida yuqori samaradorlikka erishish, savodxon yoshlarni shakllantirishda tarqatma va didaktik materiallarni unumli va o'z o'mida qo'llash muhim.

Bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlarini hisobga olish kerak. 1-sinf ona tili darslarida foydalanish mumkin bo'lgan tarqatmalardan ba'zilarini tavsiya qilaman.

1. Sinf guruhlariga (o'quvchi soniga qarab) bo'linadi va har bir guruhga ikkinchi bo'g'ini yozilgan, keyingi bo'g'ini o'rniga nuqtalar qo'yilgan tarqatmalar beriladi. O'quvchilar qancha ko'p so'z topsa, shuncha so'z kashf qiladi. Tarqatmalarda quyidagi so'zlar bo'lishi mumkin: *ki... (kitob), ki... (kino), ki... (kiyik)*.

2. Guruhlarga so'zning birinchi va oxirgi harflari berilgan tarqatmalar beriladi. O'quvchilar shunday tuzilishga ega bo'lgan so'zlardan topishlari lozim: *m...a (maysa, mayna, malla, marra)*.

3. Guruhlarga teskari yozilgan so'zlar tarqatiladi. O'quvchilar so'zlarni to'g'rilab o'qiydilar. Masalan, *zotsu (ustoz), qilab (baliq), batkam (maktab)*.

4. Tarqatmalarga harflar yozib qo'yiladi: **D** — daraxt, don, domla, dengiz...

A — ayiq, alla, asal, assalom...

Qaysi guruh ko'p so'z topsa, shu guruh go'lib sanaladi. Ustoz har bir topilgan so'zning ma'nosini o'quvchilar bilan birga tahlil qilib borishi kerak. Bu o'quvchilarning so'z boyligi oshishiga yordam beradi. Sinflar ulg'aygan sayin ushbu tarqatmalarni ko'paytirish va mukammallashtirib borish mumkin. 3-sinf darslarida rasmi tarqatmalardan ko'proq

foydalanish bog'lanishli nutqni oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bunday tarqatmalardan har darsda muntazam, izchil foydalanish bo'shliqlar paydo bo'lishining oldini oladi. Masalan:

1. *Rasmni kuzating. Qaysi fasl tasvirlangan? Shu faslga oid topishmoq yoki she'r bilasizmi?*

2. *Rasmga qarab asosdosh so'zlar ishtirok etgan gaplar tuzing.*

3. *Rasmga qarab darak gaplar tuzing va tahlil qiling.*

Mashqlar bilan ishlashda nutqiy bilimlarini oshirishga harakat qilib borishimiz kerak. Bunda turli metodlardan o'rinni foydalana olish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Faqat bajaribgina qolmay unga o'quvchilar fikr bildirishini ham talab qilish lozim.

Husnixat darajasida yozilgan gaplarni ko'chirib yozish o'quvchining estetik didiga ta'sir qiladi. Husnixat daqiqalarida ham topshiriqli tarqatmalardan foydalanish yaxshi samara beradi. Bunday tarqatmalarni o'qituvchi o'zi mustaqil tayyorlashi, o'quvchilarning bilim darajasiga qarab foydalanishi kerak. Bunda o'quvchilar bayon va insho yozishda qiyinchilikka uchramaydi. Sinf jamoasi bilan birgalikda bajariladigan topshiriqlar har bir o'quvchini so'zlashga majbur qilishi kerak.

Eng asosiy maqsadimiz savodxon, ona tilini chuqur o'zlashtirgan ona tiliga muhabbat ruhida tarbiyalangan o'quvchilarni voyaga yetkazishdir! Biz pedagoglar mana shu yo'lda chuqur va mustahkam bilim berishga, doim izlanishga harakat qilishimiz kerak.

Xurshidaxon AHMEDOVA,
Qo'shtepa tumanidagi
43-maktabning boshlang'ich sinf o'qituvchisi